

Г. ВОРОШИЛ

АЗЭРБАЈЧАН ВЭ УДИН ДИЛЛЭРИНИН ГАРШЫЛЫГЛЫ ЭЛАГЭЛЭРИНЭ ДАИР

Азэрбајчан вэ удин диллэринин гаршылыглы элагэлэри чох гэдимдир. Белэ ки, удинлэри Азэрбајчан эразисиндэки эн гэдим етничес группардан бири кими, нэлэ 25 эср бундан эввэл Геродот хатырлатмышдыр¹.

Бэ'зи тарихчилэр вэ дилчилэр удинлэри каһ урартуларын галыгы каһ да *kuti* || *uti*-лэрин хэлэфлэри (нэмчинин, удин дилини каһ урарту, каһ да гэдим албан эдэби дили²) һесаб етсэлэр дэ, бир тарихи факт бизэ мә'лумдур ки, онлар ерамызын V—VII эсрлэриндэн (бэлкэ дэ даһа эввэл⁴) е'тибарэн Азэрбајчан эразисиндэки түрк дилли гәбиллэлэрлэ гајнајыб гарышмаға башламышлар. Бу исэ шүбһэсиз ки онларын дилинэ дэ тә'сир етмишдир. Нэлэ јүз ил бундан габаг академик А. А. Шифнер јазмышды: „Удинлэр татарлардан (азэрбајчанлылардан — Г. В.) тәкчә кејими игтибас етмәмишлэр; нағыллары бајатылары, гошмалары вэ зәрби-мәсәллэри дэ бу дил васитәсил билирлэр вэ чох заман бу дилдэ дэ сөјләјирлэр... Удин дилинин бөјүк бир һиссәсини тәшкил едэн татар сөзлэри әсил удин сөзлэрини

¹ Бах: Геродот. История в девяти книгах. М., 1838, II чилд, VII китаб, сәһ. 168).

² Бах: Миабан. Урарту миhi јазыларынын дили (ермәни дилиндә). „Арарат журналы, Ечмиадзин, 1893, нојабр нөмрәси, сәһ. 922 вэ давамы; И. И. Мещанинов. Доисторический Азербайджан и Урартская культура. Бақы, 1926, сәһ. 9—10; Н. Я. Марр. Избранные работы, V чилд. М — Л., 1935, сәһ. 16; Абкар Паязат. Ключ халкского языка. Ереван, 1936, сәһ. 93—95; Г. В. Церетели. Урартские памятники музея Грузии. Тбилиси, 1939, сәһ. 59; Л. М. Меликсет-Бекоев. К истории удий (Utica — Armeniaca). Тбилиси, Дөвләт Университетинин әсәрлэри, XXIII чилд, Тбилиси, 1942, сәһ. 25—55.

³ Бах: А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки. Изв. ИЯИМК, IV чилд, № 1, Тбилиси, 1938, сәһ. 1—68; Языки и письмо Кавказских албанцев. Вестник отделения общественных наук АН Груз. ССР, Тбилиси, 1960, № 1, сәһ. 189 вэ и. а.

⁴ Плини Секунда Шимали Гафгазы тәсвир едәркән, Сармат гәбиләсинин гоншулуғунда Түркә адлы бөјүк бир гәбиләнин јашадығыны да сөјләмишдир. (Tigase usque ad Solitudines convallibus usque). Бах: З. И. Ямпольский. К вопросу об одной именной древнейшего населения Атропатены и Албании. Азерб. ССР ЕА Тарихи Институтунун әсәрлэри, IV чилд, Бақы, 1956, сәһ. 106; Р. Гусейнов. Сирийски источники XII—XIII вв. об Азербайджане. Азерб. ССР ЕА Нәшријаты, Бақы, 1960, 103

сыхышдырыб онлары эвез едир, бу да удин дилинин тәдричән татар дили ичәрисиндә әримәсинә сәбәб олур⁵⁻⁶.

А. А. Шифнерин јухарыдакы гејди тамамилә доғрудур. Азәрбајчан дилиндән алынмыш сөzlәрин әсил удин сөzlәрини сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси давам едир.

Удин дили әсасән Азәрбајчан дилинин Гутгашен, Варташен, Исмајлы, Загатала — Гах шивәләриндән, Нуха диалектиндән, Агдаш вә Көјчај кечид шивәләриндән сөз алмышдыр. Бу алынмаларын әксәријјәти бағчылыгла, ипәкчиликлә, малдарлыгла вә кәнд тәсәррүфатынын дикәр сәһәләри илә әлагәдардыр. Бу да тәбии бир һалдыр. Әрази бирлији, тичарәт, тәсәррүфат, маариф, мәдәнијјәт, гоһумлуг вә с. әләгәләр онларын даим гајнајыб-гарышмасына сәбәб олур. Бу да шүбһәсиз ки, удин дилинин һәммин диалект вә шивәләрдән чоһлу сөз алмасына шәраит јаратмышдыр.

Бир гајда олараг, удин дилиндәки алынма сөzlәрин әксәријјәти фонетик дәјишмәләрә уғрајыр (м ә с.: гәнд → къяънд, күрт → къяурт, көјчәмән → коьшмаън, гыдых → хит | ик |, дајы → т | аји вә с.). Лакин гәдим алынмаларын чоһунда буна тәсадүф олунмур.

Айт || **айит** || **аьйит**⁷. Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмәјән, лакин гәдим јазылы абидәләрдә тез-тез тәсадүф едилән сөzlәрдән бири **ајт** (сөз, данышыг), **ајытмаг**-дыр (сөз демәк, данышмаг, сөз сөјләмәк⁸). Бу сөз мүасир түрк дилләриндә (өзбәк, газәх, түркмән, татар, гарагалпак вә с.) мөвчуддур⁹.

Дикәр гәдим алынмалар кими, **айт** || **аьйит** сөзү дә удин дилинин лүгәт фондуна дахилдир.

Айт || **аьйит** исминин көмәјилә удин дилиндә бир нечә мүрәккәб фе'л дүзәлир.: *айтпесун* || *аьйитпесун* | сөз демәк, данышмаг |, *айтпесдесун* || *аьйитпестлесун* | данышдырмаг |, *аьйиттастлун* | сөз вермәк | вә с.

Айакъ || **аьйакъ**. Стәкан, гәдәһ, бадә, пијалә мә'наларында ишләнән бу сөз дә удин дилиндәки гәдим алынмалардандыр. Һәмчинин, формасына вә ишләнмә јеринә көрә удин дилиндә **ајакын**: *чаьйеайакъ* (чај стәканы), *финеайакъ* (чахыр стәканы), *аьраькъйнайакъ* (араг стәканы), *тиллаьайакъ* (тилли стәкан), *къокълаайакъ* (армуди стәкан) вә с. адлары вардыр.

Гәдим түрк, монгол вә фарс дилләриндә ишләнмиш **айаг**¹⁰ сөзүнү мүасир Азәрбајчан дилиндә стәкан, гәдәһ, бадә, пијалә сөzlәри эвез етмишдир.

Чав || **члав**. Гәдим алынмалардан олан бу сөз дә удин дилинин лүгәт фондуна дахилдир. Ад, сан, шан, шөһрәт мә'наларында **чав** сөзүнә гәдим түрк абидәләринин чоһунда тәсадүф едилир. Доғрудур, абидәләрдә она каһ *чав* (МК, I, 45, II, 25 „Caw-Sohret, Şan; Ses“;

⁵⁻⁶ А. А. Schiefner. Versuch über die Sprache der Uden. „Memoires de l'Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg. VII Serie, Tome, VI № 8“ СПб., 1863, сәһ. 7-8.

⁷ Паралел јазылан сөzlәрин I-чи тәрәфи удин дилинин Варташен, 2-чиси исә Нич диалектинә аиддир.

⁸ Бах бизим: Гәдим Ағван әлифбасы вә удин дили. Азәрб. ССР ЕА „Хәбәрләри“. ичтимаи едмләр серијасы, 1962, № 1, сәһ. 79-90. Китаби-Дәдә Горгуд (КДГ), Азәрнәшр, Бақы, 1962, сәһ. 93. Нәсими. Сечилмиш ше'рләри. Ушагкәнчнәшр, Бақы, 1962, сәһ. 76; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности (ПДП) ССР ЕА Нәшријјаты, М.—Л., 1951, сәһ. 324.

⁹ Бах: Русско-узбекский словарь. ОГИЗ, М., 1954, сәһ. 136; Русско-Казахский словарь. ОГИЗ, М., 1954, сәһ. 132; Русско-туркменский словарь. ОГИЗ, М., 1956, сәһ. 120; Каракалпакско-русский словарь. ОГИЗ, М., 1958, сәһ. 28 вә с.

¹⁰ Бах: КДГ, Бақы, 1962, сәһ. 69; МК, Дизини, Анкара, 1943, сәһ. 53; П. М. Мелиоранский. Арабский филолог о турецком языке. СПб., 1900, 076; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, сәһ. 83 вә с.

В. В. Радловун лүгәтиндә: чав [**چاور** (Uig) **عبد** (ост.) слава]¹¹, ПДП, 376—Сав—слава, молва); каһ **чулди** || **чулда** (КДГ, Истамбул, 1916, сәһ. 68 **حولى** КДГ, Анкара 1958, сәһ. 156—**Çuldi** || **Çulda**); каһ да **чөләди** (КДГ, 1962, сәһ. 70) формасында раст кәлинир. Амма формасындан асылы олмајараг, бунлар ејни мә'нада (ад, сан, шан, шөһрәт) ишләнмишдир.

Мараглы бурасыдыр ки, гәдим Албан әлифбасынын 48-чи һәрфинин алтында да „члав“ сөзү јазылмышдыр. А. Г. Шанидзе онун удин дилиндә шан, шөһрәт мә'наларында олдуғуну сөјләмишдир¹². Һәммин мә'нада **чав**//**чаблов** сөзү бә'зи Дағыстан дилләриндә дә (авар, лак вә с.) ишләнир. Будуг кәндиндә олан һүндүр бир тәпәнин үстүндәки ашырыма да „Будуғун чавы“ дејирләр¹³.

Саз || **сазлугъ**. Бу, Азәрбајчан әдәби дилиндә архаикләшмиш сөзләрдән биридир. Әсасән Гутгашен, Варташен, Загатала — Гах шивәләриндә вә Нуха диалектиндә мөвчуддур. Истәр һәммин диалект вә шивәләрдә, истәрсә дә удин дилиндә кол-кослу чөлә, бијабана, гамышлыға **саз** || **сазлыг** дејилир. „Ви чура мајинин баъғъаъби? Сазлугъахун“ (Инәјини һардан тапдын? Сазлыгдан).

„Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында да **саз** сөзү јухарыдакы мә'нада ишләнмишдир. „Јалынчы оғлу Јалынчыг... Бејрәјин горхусундан гачды, өзүнү Дана сазына салды... Кәтирдиләр сазы ода јурдулар...“ (КДГ, 67).

Йахни. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында тез-тез ады чәкилән јемәкләрдән бири **јәхни**дир. „Кимин ки, оғлу-гызы јох, гара отаға гондурун... гара гојун јәхнисиндән өнүнә кәтирин...“ (КДГ, 16); „Бејрәк шүлән јемәјинин үстүнә кәлди... газанлары тәпди, төкдү, чевирди. Јәхнини кимин сағына, кимин солуна атар...“ (КДГ, 62—63). **Йахни** (јәхни) удин дилинин Нич диалектиндә чох тез-тез ишләнән сөзләрдән биридир. Белә ки, Нич удинләринин тојларында, гонаглыгларында, дикәр мәчлис вә мәрәсимләриндә **йахни** эн әсас хөрәкдир¹⁴. „Йахни“ сөзүнүн удин дилиндә мүгабили вардыр. Сон вахтларадәк бу мә'нада „ахар“ сөзү ишләнирди, ону „йахни“ сөзү әвәз етмишдир.

Айел//**аьйел**/**әјал**/. Әрәб сөзү олан әјал (**غياال**) әрәб вә фарс дилләриндә айлә, арвад-ушаг мә'наларында ишләнсә дә Азәрбајчан дилиндә конкрет олараг „ушаг“, „өвлад“ билдирмишдир. Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын гәһрәманларындан Дирсә хан арвадындан сорушур: „Сәндәнмидир? Мәндәнмидир? Танры бизә бир јетман оғул

¹¹ Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, III чилд, VI бурахылыш, СПб., 1905, сәһ. 1934.

¹² Бах: А. Г. Шанидзе. Новооткрытый алфавит... сәһ. 37.

¹³ Шифаһи мә'лумат филоложи елмләр намизәди Муса Адилондур.

^{14—15} **Јәхни** сөзү Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын 1939-чу вә 1962-чи ил Бакы нәшрләриндә „говурма“ мә'насында изаһ едилир. Буна Г. Б. Закирин „Гәдирин гәдрини бил, тутулан гушдан она кәндәр, Үчүн вер, икиси јәхни, бири дәхн кәбаб олсун“ бејти дә мисал чәкилир. Бејтдә „говурма“ сөзү јохдур, шаир јазыр ки, „икиси јәхни олсун“, јәни бүтөвлүкдә суда гајнадылсын. Говурма да јәхни гәдәр гәдим јемәкдир вә шүбһәсиз ки, Закирин цөврүндә дә мөвчуд иди. Азәрбајчан халгынын айлә-мәишәт һәјатыны вә адәт-ән'әнәләрини чох кәзәл билән Закир чәтин ки, „говурма“ илә „јәхни“ни ајырды етмәсин. „Китаби-Дәдә Горгуд“ дастанларында тез-тез хатырланан „јәхни“ бизчә ади **сојутма**дыр. Говурмаја нисбәтән јәхнинин тикәләри ири олур. Бејрәк шүлән јемәкләрини тәпиб төкәндә хырда говурма тикәләрини дејил, ири јәхни (сојутма) парчаларыны саға-сола атырды.

вермэз“. Арвады она дејир ки, сэн „тэпэ кими эт јығ, көл кими гымыз сағдыр. Улу тој елә! һачэт дилә! Ола ким бир ағзы дуалынын алгышы илә танры бизә бир јетман әјал верә“ (КДГ, 18). Мисаллардан көрүндүјү кими, бурада **әјал** мәһз оғул, өвлад мә’насында ишләнмишдир (мүгајисә един: јетман оғул, јетман әјал).

Мүасир удин дилиндә дә ушаға, өвлада **айел//аьйел** дејилир „Октјабрын ц|иц|ик|хойан... аьшп|алхой **аьйлухийан**“¹⁶ (Октјабрын чичәкләријик... зәһмәткешләрин ушағларыјығ“): „Зу веьнк п|аь **айелзу** ечо — со гьар, со хинар... Ме *айт* пасчагьун келе хошелне ари...“¹⁷ (Мән сәнин үчүн ики ушаг доғарам — бири оғлан, бири гыз... Бу сөз падишаһын чох хошуна кәлди).

Айел сөзүнүн удин дилинин Варташен диалектиндә мүгабили вардыр. Гуш вә һејван баласына Варташен диалектиндә „тул“ дејилир. „...Фулан гану буне са кьуш, шет|а **тулургьох** дизик|ен гьаьмаьшаь унекса“¹⁸ (филан јердә бир гуш вар, онун балаларыны һәмишә илан јејир). Ола билсин ки, **айел** сөзү алынана гәдәр инсан өвладына да удин дилиндә „тул“ дејилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ УДИН ДИЛЛӘРИНДӘ МҮШТӘРӘК СӨЗЛӘР

Азәрбајчан вә удин дилләриндә мүштәрәк сөзләр дә вардыр. Бу тисм сөзләрин мәһз һансы дилә мәнсуб олдуғуну демәк чәтиндир. Белә ки, онлар һәм бир нечә түрк, һәм дә Дағыстан дилләриндә ишләнир.

Баба. Удин, ләзки, күрчү вә мегрел дилләриндә атаја „баба“ дејә мүрачиәт едилир¹⁹. „Баба, јахал таша ч|аллага“²⁰. (Ата, бизи дә **мешәјә апар**); „Ай, **баба**, са ала бьгьа“²¹ (Ај ата, бир јухарыја бах).

Китаби - Дәдә Горгуд дастанларынын гәһрәманлары да аталарына „баба“ дејирләр²². Маһмуд Гашгарлы да јазыр: „ata: Ваба, ата (МК, I, 86); „dede: Ваба. Oguzca“ (МК, I, 220). Мүасир Азәрбајчан дилиндә „ата“ сөзү мөвчуд олдуғуна көрә ола, билсин ки, „баба“ семантик мә’насыны дәјишмишдир. Ата мә’насында „баба“ сөзүнә Азәрбајчан дилинин бә’зи шивәләриндә дә раст кәлинир²³.

Нана. Удин, мегрел, чан дилләриндә (һәмчинин, диқәр Гафгаз дилләриндә) „ана“ ја **нана** дејилир. В. И. Абајев **ана//нана** сөзүнүн етимолокијасындан бәһс едәрәк јазыр: „**эпа.** детское и почитительно-ласковое название для матери, бабки... Ср. **тюрк. апа** „мать“. Распространено в кавказских языках: **абх. ап, черк. аппе, каб. һане, чеч. па, инг. па, дарг. апа** — „мать“. Ср. также **хетт. аппа** „мать...“²⁴

Гардаш мә’насында һәм түрк, һәм дә Дағыстан дилләриндә **vi-ci || i-ci || ci** сөзү ишләнмишдир. Маһмуд Гашгарлы јазыр: „ici: уаšca büy-ük olan егкек **кагдаš** (МК. I, 87). Гардаша удин дилиндә **ви-чи**, сахур дилиндә **и-чи**, агул дилиндә исә **чи** дејилир.

Мә’лум олдуғу кими, гардаш(гарындаш)түрк дилләриндә гәдим сөздүр. Бөјүк гардаш мәнасында мүасир түрк дилләриндә **ичи** сөзү демәк олар ки, ишләнмир. Одур ки, удин дилиндә вә башга Дағыстан дилләриндә

¹⁶ Ба х: Çejranî Tödör. Samçi dəs. Абхазгиз, Сухуми, 1934, сәһ. 83.

¹⁷ СМОНПК, вып. XXXIII, отдел IV, Тифлис, 1904, сәһ. 89 - 90.

¹⁸ „Рустам“. СМОНПК, вып. VI, Тифлис, 1888. Приложение, сәһ. 13.

¹⁹ Ба х: Г. А. Климов. Этимологический словарь картвельских языков. ССРИ ЕА Нәшријаты, М., 1964, сәһ. 47.

²⁰ Ба х: СМОНПК, вып. XXXIII, отдел IV, Тифлис, 1904, сәһ. 88.

²¹ Ба х: журн. „Caucasica“, fasc. V, Leipzig, 1928, сәһ. 71.

²² Китаби-Дәдә Горгуд. Азәрнәшр, Бақы, 1962, сәһ. 19, 21, 25—26, 36 вә с.

²³ Ба х: В. Т. Джангидзе. Особенности диманиского говора Азербайджанского языка. Автореферат, Бақы, 1955, сәһ. 24.

²⁴ Ба х: В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, чилд, ССРИ ЕА Нәшријаты, М.—Л., 1958, сәһ. 148; Г. А. Климов. Көстәрилән сәри, сәһ. 146.

„вичи||и—чи||чи’-нин түрк дилләриндән алынма олдуғуну демәјә әлимиздә неч бир әсас јохдур. Чүнки удин дилиндә (һәмчинин, сахур, грыз, хиналуг вә с. дилләрдә) бачыны, гызы билдирән сөzlәрин тәркибиндә **чи||ши** ишләнир. Мәс.: удинчә **хун[и]чи** „бачы“ (хуни „диши“, чи→гардаш→диши гардаш); хиналуг дилиндә **ри—ши** „гыз“ (ри→чинс кәстәричиси, ши→өвлад), грыз дилиндә **ши—д** „гардаш“, **ши—др** „бачы“.

Нерки||нәрки. Әкмәк үчүн сечилмиш соғана удин дилинин Варташен диалектиндә „нерки“ дејилир. Азәрбајчан дилинин Нуха диалектиндә бу, „нәрки“, јахуд „нәркилик“ соған, Варташен шивәләриндә исә „нерки“ адланыр.

Јухарыдакы мисаллардан, түрк вә Дағыстан дилләринин чох гәдим әлагәләри олдуғу бир даһа ашкар едилир. Ејни мә’нада ишләнән бу мүштәрәк сөzlәрин нә заман вә һансы дилдән алындығыны тәдгиг етмәк һәр ики дил системинин тарихи лексикасыны өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ УДИН СӨZЛӘРИ

Азәрбајчан дилиндә елә сөzlәрә тәсадүф едилир ки, бунлара башга түрк дилләриндә раст кәлинмир. Белә сөzlәр шүбһәсиз ки, Азәрбајчан ССР-ин шимал-гәрб һиссәсиндә јерләшән удин, ләзки, грыз, сахур, хиналуг вә дикәр Дағыстан дилләринә мәхсусдур.

Зокъал||зукъал. X әср әрәб тарихчиләриндән Әл-Истәхри вә Ибн-Һаукал Аррандан бәһс едәркән јазырлар ки, Бәрдәдән шималда Әндәраб адлы һәр чүр мејвәси олан бағлы-бағчалы бир јер вардыр. Орада тәхминән „ғубејр“ бојда бир мејвә јетишир ки, јерлиләр оны „зукал“ дејирләр.²⁵ Н. А. Караулов һәмин мүәллифләрин әсәрләриндән рус дилинә етдији тәрчүмәсинә јаздығы „әлавә“дә гејд едир ки: „Зукал—кизил... туземцы Закавказья и теперь называют его „зукал““²⁶.

Нуха—Загатала зонасында, о чүмләдән Нич вә Варташен кәндләриндә бол мејвәләрдән бири дә зоғалдыр. Мүасир удин дилиндә оны „зукъал“ дејилир. Лакин Әл-Истәхринин вә Ибн-Һаукалын гејд етдикләри дөврдә еһтимал ки, удинләр дә зоғала „зукъал“ демишләр. Белә ки, бүтүн Дағыстан дилләриндә, һәмчинин удин дилиндә, „о“ фонемини олмамышдыр. „о“ фонемини удин дилиндә уа (w) дифтонгунун парчаланмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Сахур дилиндә исә зоғал сөзү инди дә „зукъаъл“ формасында ишләнмәкдәдир.

Гәдим түрк абидәләриндә вә мүасир түрк дилләриндә „зоғал“ сөзү ишләнмир. Бу дилләрдә „зоғал“ мә’насында **кизил||кизилчик||кызыл** сөзү вардыр.²⁷ В. В. Радлов бу барәдә јазыр: „Кызылчык [krm. какой-то красный плод—eine rothe Frucht [die Johannisbeere (?) die kornelkirsche (?)]]²⁸.

Д. К. Ушаков вә Н. К. Дмитријев рус дилиндәки „кизил“ сөзүнүн түрк дилләриндән алындығыны сөјләмишләр. Д. К. Ушаковун редактәси илә чап олунмуш „Толковый словарь русского языка“да (ОГИЗ, М., 1935, I чилд, сәһ. 1352) јазылмышдыр: „Кизиль (турецк. —kizil Красный (бот.). Кустарник со съедобными красными ягодами и крепкий деревесиной.“

²⁵ Бах: Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. СМОМІК, вып. XXIX, отдел I, Тифлис, 1901, сәһ. 7, 87.

²⁶ Јенә орада, сәһ. 59—60.

²⁷ Бах: Турецко-русский словарь. ОГИЗ, М., 1945, сәһ. 351; Русско-турецкий словарь. ОГИЗ, М., 1943, сәһ. 117; Русско-туркменский словарь. ОГИЗ, М., 1956, сәһ. 249; Русско-узбекский словарь. ОГИЗ, М., 1954, сәһ. 289; Русско-казахский словарь. ОГИЗ, М., 1954, сәһ. 273; Русско-татарский словарь. Казань, 1956, II чилд, сәһ. 73 вә с.

²⁸ Бах: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. II, часть I, СПб., 1899, сәһ. 829.

Беләликлә, зоғал“ сөзүнүн Азәрбајчан дилиндә сонралар мејдана кәлдијини, даһа доғрусу, удин дилиндән (јахуд да башга бир Дағыстан дилиндән) алындығыны еһтимал етмәк олар. Н. К. Дмитријев дә „зоғал“ сөзүнүн Гафгаз дилләринә мәхсус олдуғуну сөјләмишдир²⁹.

Азәрбајчан дилинә кечмиш зокъал||зукъал сөзү, шүбһәсиз ки, фонетик дәјишиклијә уғрамышдыр. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә фарингал къ фонеме олмадығы үчүн, мәхрәчинә көрә она јахын олан ғ сәссизи илә әвәз едилмиш, гошадодаг у сәслиси исә ирәли ассимилясијаја уғрајараг „о“ фонеминә кечмишдир. Беләликлә дә **зукъал** сөзү Азәрбајчан дилиндә „зоғал“ кими формалашмышдыр.

Зокъ[←зукъ]. Бу сөзә дә түрк дилләриндә тәсадүф едилмир. Бу сөзүн мүасир Азәрбајчан дилиндә „гәләмә“, „вечә||бечә“, „тәзә көјәрмиш, шах“, „шумал“ кими синонимләри вардыр. Гәдим албан әлифбасынын 20-чи һәрфинин алтында да „зоғ“ сөзү јазылмышдыр³⁰.

Түрк, түркмән, өзбәк, ујғур вә дикәр түрк дилләриндә дә тәзә көјәрмиш гәләмәјә, шаха, будаға (побег, росток, отросток) „шах//шох“, „яш ботак//яш путәк“ дејилир.³¹

Ола билсин ки, „зоғ“ сөзү дә Азәрбајчан дилиндә удин дилиндән алынмышдыр. **Зокъ[←зукъ]** „зукъал“ [←зукъал] сөзүнүн көкүндә тәкрар олундуғуна көрә, онларда фонетик дәјишмә дә ејнидир [къ—ғ].

Шадара. Түрк дилләри аиләсиндә јалныз Азәрбајчан дилиндә мөвчуд олан бу сөз дә нәзәр-диггәти чәлб едир. В. В. Радлов јазыр: „...galtak alak [kɾm.] Решето для просевания пшеницы и вообще крупных зёрн“³². Русча-газахча лүғәтдә „грохот“ сөзүнүн габағында (сәһ. 141). „Тех. күм елек., тас елек, 2. с.—х. үлкен елек (молотилканын елегі); русча-түркмәнчә лүғәтдә: „...галбыр, ирикөз елек“ (сәһ. 127); русча-өзбәкчә лүғәтдә: „катта сим халвир“ (сәһ. 145); русча-татарча лүғәтдә: „кошел илеге“ (I чилд, сәһ. 211); русча-ујғурча лүғәтдә: „йоған хәлвир“ (сәһ. 229) јазылмышдыр. Бу лүғәтләрин һеч бириндә „шадара“ сөзү јохдур. Фарс дили лүғәтләриндә дә бу сөзә тәсадүф олунмур.

Бизчә „шадара“ **ша-дара[г]||ша-јара[г]||ша-ара[ары]** кими ики мүстәгил сөздән дүзәлмиш мүрәккәб исимдир. Белә ки, **ша** удин дилиндә гума дејилир. Дара [г]||јара[г]||ара[ары] сөзү исә еһтимал ки, Азәрбајчан дилинә мәхсусдур. Бир тәрәфи әсил, дикәр тәрәфи исә алынма сөзләрлә дүзәлән мүрәккәб исим, сифәт, сај вә с. нитг һиссәләри удин дилиндә аз дејилдир. Буна: *са-һоур* (бир+һоур), *мац|идөш* (ағ+дөш „белка“), *чилинк-говал* (чилинк+чубуг), *хала-ғар* (хала+оғлу) вә с. сөзләр мисал ола биләр. Бир тәрәфи әсил, дикәр тәрәфи алынма сөзләрлә дүзәлән мүрәккәб нитг һиссәләринә Азәрбајчан дилиндә дә раст кәлинир. Бу чәһәтдән „шадара“нын да удин вә Азәрбајчан дили сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси тәбиидир.

„Шадара“ сөзүнүн икинчи тәрәфини мүхтәлиф шәкилдә изаһ етмәк олар. 1. „Дара[г]“ дарамаг мәсдәриндән дүзәлән фе’лин әмр

²⁹ Бах: Н. К. Дмитриев. О тюркских элементах русского словаря. „Лексикографический сборник“, вып. III, ССР И ЕА Нәшријјаты, М., 1958, сәһ. 26.

³⁰ Бах: Гәдим Ағван әлифбасы вә удин дили һаггында. Азәрбајчан ССР ЕА „Хәбәрләри“, иһтимай елмләр серијасы, № 1, Бақы, 1962, сәһ. 88.

³¹ Бах: Турецко-русский словарь, сәһ. 558 „Sah III, п. 1. ветка, ветвь“; русско-туркменский словарь, сәһ. 497. Побег М...2 (росток) шаха; русско-казахский словарь, сәһ. 533. Побег III. м. тармаг жас бутак; Русско-татарский словарь. 3-чү чилд. Казан, 1958, сәһ. 101. Побег... 2. бот. (новый росток) яш ботак; Русско-уйгурский словарь. ОГИЗ, М., 1956, сәһ. 869. Побег II м. (росток) яш путак вә с.

³² Бах: В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, I чилд, II бурахылыш, СПб., 1889, сәһ. 811.

формасы да ола билэр (бунун көкү, шүбһәсиз ки, „дараг“ исми илә бағлыдыр). Бу мә’нада „шадара[г]“ тәмизләјән аләти билдирир. Белә ки, дараг бир әшја кими, инсанын башыны (һәмчинин, аты, инәји, кәли) дарајыб тоздан, чиркдән тәмизләмәк, сәлигәјә салмаг үчүн ишләдилир. „Шадара“да ичра етдији ишинин хусусијјәтләринә көрә (онун тахылы гумдан, һәшәндән тәмизләмәк) гум[ша] вә тәмиз[ләмәк] (дараг) сөzlәри илә әлагәдардыр. 2. Чох күман ки, „шадара“нын икинчи тәрәфи дара[г] дејил, „јара[г]“ олмушдур. Түрк дилләринин, һәмчинин Азәрбајчан дилинин тарихиндән бизә мә’лумдур ки, „й“, „д“, „т“, „з“ сәссизләри һәмишә бир-бирини әвәз етмишдир.³³ „й“ сәссизинин „д“ илә әвәзләnmәсинә һазырда да Азәрбајчан дилинин Газах диалектиндә тәсадүф едилир. Мәсәлән, думрух (јумруг) думру (јумру)³⁴ вә с. Беләликлә, „шадара“нын илкин формасы „шадара[г]“ да ола биләр. „Шадараг“ јенә дә гумтәмизләјән аләт (јараг) мә’насыны верир. 3. „Шадара“нын илкин формасынын **ша-ары** олдуғуну да еһтимал етмәк олар. Удин дилиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә ејни мәншәли ики сайт гоша ишләнмир.³⁵ Ола билсин **ша** илә **ары** сөzlәриндәки „а“ сәслиләринин арасына „й||д“ сәссизи әләвә едилмишдир. „Ары“ сөзүндәки „ы“ сәслисинә кәлдикдә исә, әввәлки һечалардакы „а“ сәслиләринин тә’сири илә ирәли ассимилјасијаја уғраја биләр.

„Ары“ сөзү түрк дилләриндә „тәмиз“, „тәмизлик“ мә’наларында чох кениш ишләнмиш вә ишләnmәкдәдир (Газан бәј... ары судан абдәст алды. КДГ, 73; Ајдан ары, судан дуру...). Беләликлә, „шадара“нын һансы формада ишләnmәсиндән асылы олмајараг, тәмизләјән аләт мә’насында ишләндијинә шүбһә галмыр.

Чаты. Бу сөзә дә дикәр түрк дилләриндә тәсадүф едилмир. В. В. Радлов јазыр ки, „чаты“ јалныз Азәрбајчан дилиндә ишләнән сөздүр (чату [چاتو (Ad.)] веревка—der Strick)³⁶. Башга түрк дилләриндә кечи түкүндән вә јахуд јун ипдән һөрүлән кәндирә сичим||кызыл||жип вә с. дејилир³⁷. В. В. Радлов јазыр: „Кызыл (осм) веревка из козей или верблюжей шерсти“³⁸. М. Гашгарлы түрк дилләриндәки **чатук** сөзүнү белә изаһ едир: „Catuk cinden getirilen bir balık boynuzu“ (III чилд, сәһ. 224). Көрүндүјү кими, „Catuk“ илә Азәрбајчан дилиндәки „чаты“ сөзү арасында һеч бир әлагә јохдур. Азәрбајчан дилиндә дә кечи түкүндән һөрүлмүш кәндир „сичим“ адланыр. „Чаты“ исә бир нөв „сичим“ин синоними кими ишләнир. Лакин тәсәррүфатда онлардан мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едилир. Даһа узун олан „сичим“ кәнд тәсәррүфатында (арабаја јығылмыш оту, дәрзи бағламаг, һүндүр ағачлардан сәбәтлә мејвә јығыб ашағы узатмаг вә с. үчүн), „чаты“ исә евдә (мал-гараны бағламаг үчүн) истифадә едилир.

³³ Бах: Н. К. Дмитриев. Соответствие Р//Д//Т//З//З//Й. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 1-чи чилд. Фонетика. ССРИ ЕА Нәшријјаты, М., 1955, сәһ. 326—328; М. Ряснен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, сәһ. 163.

³⁴ Бах: М. Ш. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары. Азәртәдриснәшр, Бақы, 1962, сәһ. 85.

³⁵ Бах: Ниджский диалект удинского языка, Азәрбајчан ССР ЕА „Хәбәрләри“, ичтимаи елмләр серијасы, № 3, Бақы, 1963, сәһ. 85.

³⁶ В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, III чилд, VI бурахылыш, СПб., 1905, сәһ. 1899.

³⁷ Бах: Турецко-русский словарь, сәһ. 533. „Sicim“ веревочка, шунурок; Русско-турецкий словарь. 131. Вереvка—Sicim. Русско-узбекский словарь, сәһ. 68. Вереvка—жип, аркен; Русско-татарский словарь, I чилд, сәһ. 88. Вереvка—бау вә с.

³⁸ В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, II чилд, III бурахылыш, СПб., 1897, сәһ. 828.

Лунадн, кечи түкүндөн һөрүлән кәндирә удин дилинин Варташен диалектиндә „ча“, Нич диалектиндә исә „чатугъ“ дејилир. „Енех ча-ах текъун бусса те Рустам лайгъоне“ (Даһа чатыны атмадылар ки, Рустәм гујудан чыха).³⁹ Патаваны сарымаг үчүн јундан һазырланан бир метрлик бағын (шунурок) икинчи тәрәфинә дә „ча“ (калам-ча) дејилир.

Дағыстан дилләринин бир чохунда да „чаты“ сөзү јун кәндир мә’насында ишләнмәкдәдир. Еһтимал ки, Азәрбајчан дилинә „чаты“ сөзү удин (јахуд да сахур, ләзки) дилиндән кечмишдир.

Турна. Азәрбајчан дилинин бә’зи диалект вә шивәләриндә, хүсусилә Көјчај вә Ағдаш кечид шивәләриндә (һәмчинин, Гутгашен вә Варташен шивәләриндә) „турна“||турадөјмә“⁴⁰ адлы ушаг ојуну мөвчуддур. Һ. Сарабски „Көһнә Бакы“ әсәриндә „турна“ ојунуну белә тәсвир едир: „Бајрам күнләриндә кедән ојунлардан бири дә чызыг турнасы ојуну иди. Кениш күчәләрин бириндә, јердә 5—6 квадрат сажен дөврә чәкәрдиләр. Чызыг турнасы ојунунда иштирак едәнләр ики дәстәјә бөлүнәрди. Чеврәнин кәнарында олан ушагларын әлиндә турна оларды (ушаглар гуршагларыны белләриндән ачыб ешәр, дүјүнләрдиләр ки, она да турна дејәрдиләр). Онлар чалышмалы идиләр ки, кәнардакылар тәпик вурсунлар, кәнардакылар исә чалышмалы идиләр ки, әлләриндә олан турна илә дахилдәкиләри дөјсүнләр“⁴¹. Учу дүјүлән гуршаглар әсасән парчадан олдуғу үчүн, учуну дүјүнләрдиләр ки, ајаға вуранда ағрытсын. Көрүнүр, бурадан да она „турна“ (јә’ни—ајаглыг) ады верилмишдир.

Азәрбајчан дилиндә „тур“ вә „турна“ сөзләринин мә’насы јохдур. Бу сөzlәрә түрк дилләринин һеч бириндә раст кәлинмир.

Тур—удин дилиндә „ајаг“ демәкдир—на исә мәнсубијјәт шәкилчидир. Һәммин шәкилчинин гошулмасы илә әсасән исимдән исим вә сифәт дүзәлир. Мәс.: еьш1 „алма“ → еьш1наход „алма ағачы“, ерекъ „фындыг“ → ерек1наход „фындыг ағачы“, ч1аьйин „јағ“ → ч1аьйнахуп1 „јағлы плов“⁴² вә с.

Ола билсин ки, ојунун илкин ады „турнааьчи“ (ајаг ојуну) вә јахуд „турадөјмә“ олмуш, сонралар исә „аьчи||дөјмә“ атылмыш, „турна“ исә бир нөв субстантивләшмишдир.

Пор, поррамах. „Пор (Ашағы көјнүк)—киф (сәһ. 317); поррамах (Гышлаг, Ашағы көјнүк, Баш көјнүк)—киф атмаг, кифләмәк“ (сәһ. 317). „Нуха диалекти“ адлы намизәдлик диссертасијасында Муса Исламовун „пор“ вә „поррамах“ сөзләрини јухарыдакы шәкилдә изаһ етмәси тәбиидир. Чүнки Азәрбајчан дилиндә „киф“, „кифләмәк“, „киф атмаг“, „пас“, „пас атмаг“, „пасламаг“ сөзләри мөвчуддур (Чөрәк кифләнәр, киф атар, дәмир пасланар, пас атар).

Түрк дилләриндә „Пор“, „поррамах“ сөзләринә, демәк олар ки, раст кәлинмир. Түрк дилләри лүғәтләриндә „плесень“ вә „ржавчина“ сөзләринин габағында ашағыдакы сөzlәр јазылмышдыр: „Плесень хен, зен; ржавчина пос; ржавый послы“ („Русско-туркменский словарь“ сәһ. 493, 660); „Плесень коери; Когерин кету; ржавчина тот; железо ржавеет. темир тотланды“) „Русско-казахский словарь“, сәһ. 530, 700—701; („pas—ржавчина (Турецко—русский словарь“, сәһ. 481) вә с.

³⁹ Рүстәм нағылы. сәһ. 13.

⁴⁰ Азәрбајчан дилинин Гәрб зонасы диалект вә шивәләриндә бу ојуна „дирәдөјмә||дирәдурма“ (даһа доғрусу, „дөрәдурма“—јә’ни ајаглары енли гојмаг) дејилир.

⁴¹ Һ. Сарабски, Көһнә Бакы. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 31

⁴² Бах: А. А. Шифнер. Көстәрилән әсәри, сәһ. 16; А. М. Дирр. Грам. удинского языка, Тифлис, 1903. сәһ. 14; В. Н. Панчвидзе. К вопросу о генезисе аффиксов родительного падежа в удинском языке (хүласәси рус дилиндәдир) Күрчүстан ССР ЕА „Мә’рузәләри“, V чилд. № 5, Тбилиси, 1944, сәһ. 573.

В. В. Радлов лүгәтиндә дә „пор“ әвәзинә „пас“ сөзү јазылмыш-дыр. „Пас [چاصد، پاسد] (Ost. Dsch. krm) — ржавчина“⁴³.

Удин дилиндә һәм пасы, һәм дә кифи билдирмәк үчүн „пор“ сөзү мөвчуддур. (Шлумен поре члепе „чөрәк киф атыб“; Зидонен поррамишбене „дәмир пасланыб“. Еһтимал ки, бу сөз дә Азәрбајчан дилинин диалектләринә удин дилиндән кечмишдир⁴⁴.

Бу дилин дикәр дилдә субстраты, һәмин дилдә данышан етник (јерли) халгын вә ја групун ичтимаи, сијаси вә мэдәни чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш, мөвгеји даһа күчлү олан башга халгын дилини тәдричән мәнимсәдикдә вә јаваш-јаваш ана дилини унутдугда баш верир. Лакин кәлмәләрин дили ичәрисиндә әријән етник групун дили тамамилә јох олмур. Галиб дилин фонетикасында, морфолокијасында вә хүсусилә лексикасында онун изләри галыр.⁴⁵ Белә дилләрдән бири дә удин дилидир. Тәдричән унудулан удин дилинин мүәјјән изләринә Азәрбајчан дилиндә хүсусилә онун Нуха диалектиндә, Гутгашен, Варташен шивәләриндә, Ағдаш вә Көјчај кечид шивәләриндә тәсадүф едилир. Јухарыдакы алты сөз дә буна мисал ола биләр.

Г. Ворошил

Об азербайджанско-удинских языковых взаимоотношениях

РЕЗЮМЕ

Тесные социальные, политические и культурные взаимоотношения азербайджанцев и удин, безусловно, отразились на их языке. Это видно из следующего:

1. В удинском языке имеются древние заимствованные слова из азербайджанского языка. Такие слова, как „айт//аьйит“ (слово), „чав//члав“ (слава, блеск), „саз||сазлугъ“ (целина), „йахни“ (холодец), „аьйел“ (ребенок), входят в лексический состав удинского языка. Но для современного азербайджанского литературного языка они считаются архаизмами.

2. Имеются общие слова—как для удинского (общекавказские), так и для азербайджанского (общетюркского) языков. Из таких слов можно назвать: „баба“ (отец), „нана||ана“ (мать), „ви-чи“ (брат), „нерки“ (лук на семена). Трудно определить, к какому языку относятся эти слова, так как они издревле употребляются во многих иберо-кавказских и тюркских языках.

3. В азербайджанском языке встречаются удинские слова, такие как „зокъал“ (кизил), „зокъ“ (побег, росток), „шадара“ (решето, грохот), „чатугъ“ (веревка из козьей шерсти), „турна“ (название детской игры), „пор“ (плесень). Эти слова не употребляются в других тюркских языках. В удинском языке (а также в ряде дагестанских языков) эти слова находятся в обиходе издревле. Поэтому мы предполагаем, что в азербайджанском языке они являются заимствованными.

⁴³ В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, IV чилд, III бурахылыш, СПб., 1907, сәһ. 1185.

⁴⁴ Нуха диалектиндә, Гутгашен вә Варташен шивәләриндә ишләнән „афар“ (кутаб), „шәко“ (даг дөшү, хам отлаг), „кедех“ (балаг) майзар (мәјзәр, дөшлүк) сөзләри дә нәзәр-диггәти чәлб едир. Белә ки, һәмин сөзләрә Азәрбајчан дилинин дикәр диалект вә шивәләриндә, һәмчинин әдәби дилдә тәсадүф олунмур.

⁴⁵ Бах: В. И. Абаев. О языковом субстрате. Доклады и сообщения Института Языкознания АН СССР, № IX, М., 1956, сәһ. 57—69; В. Г. Орлова. О возникновении иноязычных элементов в структуре языка. Ленә орада, сәһ. 78—84.